

AZERBAJCAN'IN BOLŞEVİKLEŞTİRİLMESİ SÜRECİ VE TÜRKİYE'NİN ROLÜ BAĞLAMINDA AZERBAJCANLI MİLLİYETÇİLERİN YAKLAŞIMI

Ali Haydar SOYSÜREN*

ÖZET

1917 Bolşevik ihtilali, Çarlık Rusyası hakimiyetindeki milletler için yeni bir dönemin kapısını açmıştır. İhtilalin ardından Rusya'nın sürüklendiği iç savaş ortamında merkezi otoritenin zayıflaması, bağımsızlık hareketleri için uygun bir ortam sağlamıştır.

Bu sürecin Güney Kafkasya ayağında, 1918 Nisan'ında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın katılımıyla kurulan "Transkafkasya Bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyeti", ilk adımı teşkil etmiştir. Federasyon deneyimi, 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın iki gün sonra Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlık ilanı ile son bulmuştur.

Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1919'da ilan edilen bağımsızlığı Bakü'de Bolşevik hakimiyetin kurulmasıyla, 28 Nisan 1920'de son bulmuştur. Henüz Transkafkasya Federasyonu döneminde, 4 Haziran 1918'de Azerbaycan hükümetiyle Osmanlı devleti arasında imzalanan antlaşma Azerbaycan'a askeri destek sağlamanın yolunu açmışsa da, ilerleyen süreç yeni dinamiklerin devreye girmesine zemin hazırlamıştır.

Milli hareketin Anadolu'da otorite olarak çıkması, Bolşeviklerin ihtilalin ardından başlayan iç savaşta başarı sağlaması, 1920'nin ba-

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, hsoysuren@gmail.com

şında, bölgedeki gelişmelerin kaderini belirlemiştir. Bu iki gücün arasındaki yakınlaşma Azerbaycan'ın bolşevizasyonunu yakından etkilemiştir.

Bu çalışmada Azerbaycan'ın bolşevizasyonu sürecinde Azerbaycanlı milliyetçilerin Türkiye ve Türkiyelilere nasıl bir rol biçtiği üzerinde durulmuştur. Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala'nın kitapları ile Azerbaycan milliyetçileri tarafından yayınlanan "*Yeni Kafkasya*", "*Odlu Yurt*", "*Bildiriş*" ve "*Azerbaycan Yurt Bilgisi*" üzerinden Azerbaycan milliyetçilerinin yaklaşımı incelenmiştir. Bu veriler ağırlıklı, Türkiye'nin Doğu Cephesi Komutanı olarak Kafkas politikasındaki süreci yakından izlemiş Kazım Karabekir'in yayınladığı yazışmalarla karşılaştırılmıştır. Böylece, fiilen yaşanan süreçle, Azerbaycan milliyetçilerinin yaklaşımı arasındaki açıyı netleştirmek amaçlanmıştır.

Çalışmanın neticesinde, Azerbaycanlı milliyetçilerin, daha ziyade şahısların rolüne odaklandığı, söz konusu şahısların benimsediği politikalarla, Türkiye'deki kurumsal politika arasındaki bağın muğlak bırakıldığı yönünde bir eğilim ağırlık kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Milliyetçilik, Kemalizm, Bolşevizm,

BOLSHEVISATION PROCESS OF AZERBAIJAN AND THE APPROACH OF AZERBAIJANI NATIONALIST'S IN THE CONTEXT OF TURKEY'S ROLE

ABSTRACT

The 1917 Bolshevik Revolution opened the door to a new era for the nations under Tsarist Russia. After the revolution, the weakening of the central authority in the civil war environment in Russia provided a suitable environment for independence movements.

The "Transcaucasia Independent Democratic Federative Republic", established with the participation of Azerbaijan, Armenia and Georgia in April 1918, constituted the first step in the South Caucasian

part of this process. Federation experience ended on May 26, 1919 with the declaration of independence of Georgia, which was followed by Azerbaijan and Armenia.

The declared independence of Azerbaijan on May 28, 1919 ended on April 28, 1920, when the Bolshevik rule was establishment in Baku. Although the treaty signed between the Azerbaijani government and the Ottoman State on June 4, 1918 in the period of the Transcaucasia Federation opened the way to provide military support to Azerbaijan, it provided the basis for the new dynamics to get into frame as the process evolved.

The domination of the Kemalist movement as an authority in Anatolia and the success of the Bolsheviks in the civil war that started after the revolution determined the fate of the developments in the region at the beginning of 1920. The rapprochement between these two forces has considerably affected the Bolshevism of Azerbaijan.

In the proposed study, the first Turkey's attitude in the process of Azerbaijan's Bolshevization will be put forward and its grounds will be questioned, which will be followed with the Azerbaijani nationalists' approach to Turkey's role in the process.

In this study, the focus is on the role that Azerbaijani nationalists cast to Turkey and Turks within the process of Bolshevization of Azerbaijan. The approach of Azerbaijanis in this sense is examined through books of Mehmet Emin Resulzade and Mirza Bala as well as the publications by Azerbaijani nationalists, namely "*Yeni Kafkasya*", "*Odlu Yurt*", "*Bildiriş*" and "*Azerbaycan Yurt Bilgisi*". This data were mostly compared with the published correspondence of Kazim Karabekir, the Commander of Turkey's Eastern Front, who has followed the process of the Caucasus politics closely. Hence, it is aimed to illustrate the perspectives between the actual process and the approach of the Azerbaijani nationalists.

The conclusion of the study is inclined to find that the Azerbaijani nationalists mostly focused on role of individuals and that the link between the political stance taken by those individuals and the institutional policy in Turkey was left rather vague.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, nationalism, Kemalism, Bolshevism,

Giriş

1917 Ekim ihtilali yalnızca Çarlık rejimini devirmedi, aynı zamanda Rusya İmparatorluğu'nun bünyesindeki milletler için yeni bir sürecin önünü de açtı. Bir yandan Bolşeviklerin dünyaya vaz ettiği, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı prensibinin yarattığı atmosfer, diğer yandan devrimden sonra Rusya'nın sürüklendiği iç savaşın devlet otoritesini zayıflatması, Rusya hakimiyetindeki milletlerin bağımsızlığı için yeni fırsatlar yaratmıştır.

Bu fırsatların Güney Kafkasya'daki ilk yansıması, Nisan 1918'de, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın katılımıyla kurulan Transkafkasya Federasyonudur. Ancak Federasyon kısa sürmüş, önce Gürcistan'ın ardından Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlık ilanı, bu coğrafyada 1920'li yılların başına kadar sürecek bir paranteze yol açmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, bu parantezde Mayıs 1918'de çıktığı tarih sahnesini Nisan 1920'de terketmek zorunda kalmıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1918 yılındaki bağımsızlık ilanı sürecinde, Osmanlı devletinin yakın desteğini görmüş, Bakü'ye kadar ilerleyen Osmanlı ordusunun yardımıyla sınırları içinde bütünsel bir devlet otoritesini tesis etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'yla, Osmanlı askerleri çekilmek zorunda kalmış, oluşan boşluğu doldurmak çabasına girişerek, iç ve dış siyasette belli bir kurumsallık düzeyine ulaşmıştır.

İç savaşta galip çıkan Bolşevikler yüzlerini, Çarlık Rusyası'nın hakimiyet alanlarına çevirmiştir. Devrimi korumak ve yaymak misyonu harmanlanmış güvenlik ve ekonomik ihtiyaçları onları, Çarlığın devrilmesinden sonra bağımsızlığa yönelmiş devletlerle, bu arada Azerbaycan'la, karşı karşıya bırakmıştı. Bir yandan İngiltere'nin bölgede etkinlik kazanmasını önlemekten kaynaklı güvenlik ihtiyacı ve devrimi ihraç misyonu, diğer yandan zengin petrol yatakları Bolşevikler için Azerbaycan'ı vazgeçilmez kılmış ve Azerbaycan içinden aldıkları destekle 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı bolşevikleştirmeyi başarmışlardır.

Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı ardından bir işgal dalgasına maruz kalan Osmanlı Devleti'nde, işgal karşıtı mücadeleyle şekillenen yeni bir otoritenin çıkışına denk gelmiştir. 1919'da Anadolu'da başlayan direniş hareketi, kısa sürede rüştünü ispatlamış, işgali sonlandırmak mücadelesinde müttefik aramaya başlamıştır. Türkiye'de boy veren hareketle Bolşeviklerin ilişkisi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni yakından etkilemiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetiminin Bolşeviklerden uzak tutumu ile Anadolu hareketinin, yardım ihtiyacını Bolşeviklerle giderme arzusu, söz konusu iki Türk otoritesini farklı kulvarlara yerleştiren bir sonuca yol açmıştır.

Bu çalışma, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bolşevikleştirilmesi sürecinde, Türkiye ve Türkiyelilerin rolünü, bu devleti yöneten ve bolşevik müdahaleden sonra yeniden bağımsızlık mücadelesine girişen milliyetçilerin gözünden anlatmayı ve bu anlatının, Anadolu'daki hareketin iradesinde somutlaşan Türkiye'nin söz konusu politikasıyla örtüşüp örtüşmediğini değerlendirmeyi hedeflemiştir.

Bağımsızlık mücadelesi kapsamında, baştan itibaren süreli ya da süresiz, istikrarlı bir yayın faaliyetinin varlığı, Azerbaycanlı milliyetçilerin, devletlerini yitirme süreçlerine dair yaklaşımını anlamak bakımından kolaylık teşkil etmiştir. Ancak söz konusu yayınların, işaret edilen konudaki nispeten ketum tutumları umulduğu ölçüde veriye ulaşmayı zorlaştırmıştır. Bununla birlikte, çalışmanın amacı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bolşevikleştirilmesi sürecinde, Türkiye ve Türkiyelilere hangi bağlamda bakıldığını ortaya koymaksa, ketumluğun tespiti dahi önemli sayılmalıdır.

Çalışma kapsamında, Azerbaycanlılar tarafından yayınlanan *Yeni Kafkasya*, *Odlu Yurt*, *Bildiriş*, *Azerbaycan Yurt Dünyası* ve *Kurtuluş*'un nüshalarından konuya dair veri araştırılmıştır. Özellikle yıldönümleri vesilesiyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sonuna ilişkin yoğun yazılar bulunmakla beraber, Türkiye ve Türkiyelilerin tutumuna ilişkin değerlendirmeler noktasında benzer tabloyu görmek zordur. Örneğin "*Bildiriş*"de buna dair veriye rastlanmazken, *Odlu Yurt* ve zaten kültürel konulara ağırlık veren *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'nde ise gayet sınırlı

değnilere rastlanmıştır. Bu ölçülerle bakıldığında *Yeni Kafkasya* ve *Kurtuluş*, değini içeren yazı sayısı nispeten yüksek yazınlardır.

Ancak belirtildiği üzere, amaç mevcut halde Azerbaycan milliyetçilerinin yaklaşımını koymaksa, Anadolu hareketi nezdinde Türkiye'de teşekkül etmiş kurumsal Azerbaycan politikasıyla karşılaştırılabilecek, meseleyi anlaşılır kılabilen ölçüde veri de sağlanmıştır. Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala ve Naki Keykurun'un kitaplarından da faydalanmak suretiyle meseleye dair bağlam oluşturulmuştur.

Çalışmada, önce Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni sona erdiren süreç anlatılacak, ardından Azerbaycanlı milliyetçilerin, bu süreçte Türkiye ve Türkiyelilere biçtikleri misyon üzerinde durulacaktır. Üçüncü kısım, Anadolu hareketinin Azerbaycan politikasına dairdir. Lider kadro içinde yer alması ve aynı zamanda Doğu Cephesindeki komutanlığı vesilesiyle, doğal olarak Kafkasya, Azerbaycan, Sovyet Rusya politikasının oluşturulması ve takibinde önemli roller yüklenmesi ve süreçteki resmi yazışmalara dair zengin bir külliyat bırakması nedeniyle Kazım Karabekir'in yazdıkları veya aktardıkları temel alınacaktır. Çalışmanın sonuç bölümünde Azerbaycan milliyetçilerinin Türkiye'ye biçtikleri ya da biçmedikleri rolle, Türkiye'nin uyguladığı siyaset arasındaki açığı ilişkin varılan sonuçlar ortaya konulacaktır.

Bağımsız Cumhuriyet'in “Sönümlenmesine” Giden Süreç

1920 yılına girildiğinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, dışarda büyük devletler tarafından tanınma noktasında ilerleme kaydetmiş¹,

¹ Osmanlı Ordusu'nun Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan'da çekilmesi ardından Bakü'ye giren İngiliz general Tomson, 18 Aralık 1918 tarihli beyannameyle Azerbaycan hükümetini tanıdıklarını açıklamıştır. Bununla birlikte Azerbaycan'daki İngiliz askeri varlığı Ağustos 1919'a kadar sürmüştür. İngiliz askerlerinin tahliyesi dönemin Başvekili Nesib Bey tarafından, “tam bağımsızlığın” gerçekleşmesi olarak nitelenmiştir. 12 Ocak 1920'de ise büyük devletlerce tanınma noktasında önemli bir adım gerçekleşmiştir. Bkz. Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Aralık: 1991, s.100-101,118.

içerde başta silahlı kuvvetler olmak üzere, devlet kurumsallaşmasında belli bir düzeye ulaşmıştı. Aynı tarih diliminde, Rusya'daki iç savaşın gidişatı netleşmiş, Bolşevikler Denikin komutasındaki güçler karşısında üstünlüğü ele geçirmiş durumdaydı. Her geçen gün hakimiyet sahasını genişleterek Güney Kafkasya'nın kapılarına varan Kızılordu Azerbaycan sınırına dayanmıştı. Azerbaycan yönetimi için bundan sonraki süreç Sovyet Rusya karşısında olabilecek en az kayıpla varlığını koruma çabasıydı.

Sovyet Rusya ile Azerbaycan arasında ilişki kurulmasına yönelik ilk teşebbüs Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'in 2 Ocak 1920 tarihli notasıydı. Çiçerin söz konusu notasında, Kızılordu'nun iç savaşta kazandığı başarılarla değinmiş ve Denikin'in başını çektiği beyaz orduların mağlubiyetini hızlandırmak için Azerbaycan'a acilen Sovyet hükümetiyle müzakerelere başlaması teklifinde bulunmuştu. İleri düzeyde bir müzakere başlangıcı için Azerbaycan'ın şartı ise, Sovyet Rusya tarafından resmen tanınmaktı. Azerbaycan'ın tutumu, Sovyet Rusya tarafından, Müsavatçı hükümetin karşı devrimcilerle işbirliği içinde bulunduğu şeklinde sunulmuştur. Çiçerin, 23 Ocak 1920 tarihli ikinci notasında "Müsavatçı Hükümet, Azerbaycan'ı cezalandırmış olan karşı devrimci generale karşı yürütülen topyekün mücadeleye katılmayı inatla reddetmiştir" ifadelerini kullanmıştır. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hoyski, Beyaz ordulara karşı yürütülen mücadeleyi Rusya'nın iç işi şeklinde değerlendiren bir yaklaşımla bir yandan bu mücadelede Azerbaycan'ın tarafsızlığını vurgularken, diğer yandan müzakere için Sovyet Rusya'nın, Azerbaycan'ın bağımsızlığını koşulsuz kabul etmesini istemiştir. Çiçerin, gönderdiği üçüncü bir notada Azerbaycan'ı, Denikin'e karşı silahlı mücadeleye başlamak hususunda Sovyet Hükümetinin somut tekliflerini cevapsız bırakmakla itham etmiş, Denikin'e karşı birleşik cephe kurma teklifini tekrarlamıştır. Hoyski, Sovyet Hü-

kümeti'nin, self – determinasyon hakkını desteklediğine inandığı yönünde bir cevapla yetinmiştir. Bu esnada Kızılordu'nun Dağistan'a girmesi, Bakü'deki tedirginliği arttırmıştır².

Sovyet Rusya'ya karşı izlenecek politika Azerbaycan iç siyasetinde ciddi tartışmalara yol açmış, Müsavat Partisi'nin ağırlık teşkil ettiği hükümeti bir yol ayrımına getirmiştir. Sovyet Rusya ile işbirliği noktasında, etkisini gittikçe arttıran bir hareketlilik mevcuttu. Söz konusu hareketliliğin, Azerbaycan'daki Bolşevik örgütlenmenin ötesinde bir gücü vardı.

Esasen Azerbaycan'da güçlü bir Bolşevik örgütlenmeden bahsetmek zordur. *Yeni Kafkasya*'nın 27 Nisan 1341 (1925) tarihli nüshasında yayınlanan, bizzat Azerbaycan'daki sürecin içinde bulunmuş “Türkiyeli bir Zabıt”ın raporunda, Azerbaycan'daki Müslüman Bolşevikler, yalnızca Bakü'deki “8-10 genç münevverle üç yüz amele” aşmayan ve “ahali üzerinde hiçbir tesir ve nüfuzu” bulunmayan bir hareket olarak resmedilmiştir³. Mirza Bala'nın aktardığına göre, 27 Nisan'dan sonra “Azerbaycan İhtilal Komitesinin Katibi” görevini yüklenen Lominadze, Bakü'de yayınlanan ‘Şark Kadını’ mecmuasında 1925 yılında yazdığı hatıratında, 1920 yılının Ocak ve Şubat aylarında, “komünist teşkilatını tetkik için” geldiği Bakü'de, “komünist teşkilatı namına hiçbir şey bulamadığını, amele”yi tamamıyla ‘Müsavat’ fırkası arkasında gördüğünü” belirtmiştir⁴. Troçki, İngilizlere karşı izlenecek politikayı değerlendirdiği 4 Haziran 1920 tarihli bir muhtırada, Doğu'daki devrimci hareketlerin yeterince güçlü olmadığını belirtirken Azerbaycan'a değinmiştir. Isaac Deutscher'in aktardığına göre,

² Firuz Kazımzade, **Transkafkasya İçin Mücadele 1917 – 1921 Türkiye – İngiltere – Rusya**, Çeviri: Cengiz İ. – Yayına Hazırlayan: Abdulhaluk Çay, Tarih – Kuram Yayınları, İstanbul: Mart 2016, s.323-325

³ “Nasil Oldu? – Nisan Hadise-i Elimesine Ait Mühim Bir Vesika”, *Yeni Kafkasya*, Yıl:2, Sayı:15 (27 Nisan 1341)'den akt.:Yavuz Akpınar – Selçuk Türkyılmaz – Yılmaz Özkaya, **Yeni Kafkasya 1924-1925**, 2.Cilt, Teas Yayıncılık, İstanbul: Şubat 2018, s.228-229

⁴ Mirza, “Komintern ve Azerbaycan”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.279-282, s.280

“Troçki, bir hayli kalabalık sanayi işçisi bulunan ve Rusya ile eski bağları olan Kafkasya’da Sovyet Azerbaycan’da bile Sovyet rejiminin kendi başına ayakta duracak güçte olmadığını sözlerine eklemiştir”⁵.

Ancak yine de, Bolşeviklerin teşkilatlanma hususunda ısrarlı bir arayış içerisinde kaldıkları unutulmamalıdır. 1918 yazında, Osmanlı Ordusunun girişi ve Bakü Sovyeti’nin devrilmesiyle Rus Komünist Partisi’nin, Bakü’de serbest faaliyeti son bulmuştu. Bununla birlikte Azerbaycan’daki eski partilerden Hümmet çalışmalarını kesintisiz sürdürmüştü. İlk dönemlerinde Bolşeviklerin hakimiyetindeki Hümmet, zamanla Menşevik kanadın gücü artmışsa da, Bolşeviklerin çalışma alanı olmaya devam etmişti. Bolşeviklerin 1919 yılında yeniden başlattıkları çalışma, Mart 1920’de Hümmet’in parçalanmasıyla neticelenmiş, Menşevik Hümmetçiler Sosyal Demokratlara katılırken, Hümmet’in Bolşevikleri ise Azerbaycan Komünist Partisi’ni kurmuşlardı. Aslında Rus Komünist Partisi’nde, Azerbaycan’da farklı bir Komünist Partisi’nin kurulmasına sıcak bakılmamış, Bakü Bolşevikleri milliyetçi sapma ve ayrılıkçılıkla suçlanmıştı. Bakü Bolşeviklerinin cevabı ise, Azerbaycan’daki kitlelerin hiçbir şekilde bir Rus partisini izlemediği, kitleleri kazanmak için yerel örgütlenmeye gidilmesi gerektiği yönündeydi⁶.

Mirza Bala’nın Bolşevik kaynaklardan aktardığına göre, 25 Ekim 1919’da toplanan gizli Bakü Konferansı’nda hükümeti zorla alma kararı verilmişti. Rusya Komünist Fırkası’nın Kafkasya ülke komiteleleriyle, Bakü Komitesinin 18 Aralık 1919’da yapılan birleşik toplantısına, “Hümmet” ile “Adalet” teşkilatlarının temsilcileri de katılmıştı. Ortak toplantıda bir askeri teşkilat kurulması benimsenmişti. 30 Aralık 1919’da ise Bakü Komitesi, Müsavat hükümeti devrilmeden işçi sınıfının durumunun düzelmeyeceği için hükümete karşı savaşı başlatma kararına varmıştı. Komite, işçi sınıfının iktidara yürümesiyle Kızıl Ordu’nun yardıma geleceğini düşünüyordu. Planlanan isyan hayata

⁵ Isaac Deutscher, **Troçki**, Çeviri: Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, Nisan 1969, s.541

⁶ Kazımzade., **a.g.e.**, s.267-268

geçirildiğinde, yardıma gelmesi için, 8 Nisan 1920'de, Azerbaycan sınırındaki 11. Kızılordu karargahına bir de mektup gönderilmiştir.

Bu tabloyu aktaran Mirza Bala, Azerbaycan milliyetçi yazınında sıklıkla rastlandığı şekilde, söz konusu hareketi esasında Müslüman Azerbaycanlıların dışında şekillenen bir cereyan vasfında değerlendirir. Bala, Bakü'deki İranlı işçileri temsil ettiği için "Adalet"i, "Azerbaycan'ın siyasi – dahili işlerine karışması icap etmeyen" bir hareket sayarken, "asıl işlerin" "Rusya Komünist Fırkası'nın Kafkasya Ülke Komitesi'yle Bakü komitesi" tarafından yürütüldüğünü, bunların ise "hep Ruslarla, Ermeni ve Yahudilerden mürekkep" yapılar olduğunu savunur⁷.

Bolşeviklerin Rusya'daki iç savaşta rakipleri karşısında elde ettikleri başarı, Kızılordu'nun yaklaşması Azerbaycan'daki Bolşevik faaliyetin önünü açmış, Azerbaycan hükümetinin önemli kaygılarından birisi haline getirmiştir. Nitekim Azerbaycan Komünist Fırkası'na bağlı ihtilal komitelerinin, hükümeti devirmek amacıyla planladıkları isyan teşebbüsü hükümetçe keşfedilmiş ve takibat neticesinde, teşkilata mensup şahıslar tespit edilerek, önde gelenlerinden bir kaç hapse atılmıştır. Mart ayındaki hareketlilik Nevruz bayramı günlerinde başlayan Karabağ'daki Ermenilerin isyanıyla⁸ sürmüştür. Resulzade'nin komünist teşkilatla "sıkı münasebet" kurduğu isyan⁹ hükümetin üzerindeki baskıyı arttırmıştır. Kızılordu'nun, Denikin kuvvetlerini gerileterek Kafkasya'ya yaklaştığı günlerde, Azerbaycan yönetimi Karabağ'da baş gösteren Ermeni isyanıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. İsyanı bastırmak için Azerbaycan ordusunun önemli bir kısmı Karabağ'a sevk edilmişti. İsyan üzerine toplanan Meclis-i Mebusan'da, Bolşevik

⁷ Mirza Bala, "Takvim Nasıl Yazılıyor? 27 Nisan İstilas Münasebetile", **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:18 (Nisan 1936), s.514-517, s.515

⁸ Karabağ'daki İsyan ile ilgili olarak bkz. "Azerbaycan Ordusu Hakkında", **Odlu Yurt**, Cilt:3, Sayı: 28 (28 Mayıs 1931), s.83-87,s.85-87

⁹ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Kefiyeti-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, Yayına Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, 1990, s.83

mebus Karayev, isyanı “müteliflerin” Azerbaycan’ı “boğmak için sarıldığı zincirlerden bir halka” olarak nitelemiş ve çıkış için Sovyetleri adres göstermişti; “Bu halkayı Azerbaycan kendi kuvveti ile parçalayamaz. Bırakınız, Şark milletlerinin hukukunu müdafaa eden Kızılordu gelsin de Karabağ isyanını yatırsın; daha sonra Anadolu’ya imdada gitsin”¹⁰.

Komünistlerin isyan teşebbüsü akim kalmış, Karabağ’daki Ermeni isyanı ordu tarafından bastırılmış ancak yine de hükümetin yaşadığı sıkışmışlık atlatılamamıştır. Sovyet Rusya ile nasıl bir ilişki kurulacağı tüm yakıcılığı ile gündemdeki yerini korumuştur. Türkiye’deki işgal dalgasına karşı Anadolu’da yükselen direniş hareketi, bu ortamda Azerbaycan siyasetini yakından etkileyen sonuçlar yaratmış, Anadolu’ya yardım ulaştırılması argümanı, Azerbaycan’daki dengeleri Bolşevikler lehinde etkileyen güçlü bir manivelaya dönüşmüştür.

Resulzade, Bolşevizmden duyduğu tedirginliği, Denikin ordusuyla karşılaştırarak açıklıyordu. Denikin ordusunun yenilmesiyle “Azerbaycan, en müthiş bir tehlikeyi atlatmış, fakat aynı zamanda da ‘ateşten çıkıp aleve düşmüştü” diyen Resulzade’ye göre, Denikin herkesçe malum, kolay teşhis edilebilir bir düşmanken, Bolşevikleri cezbedici sloganlarla perdelenmiş gerçek niyetlerini gizledikleri için “daha korkunç bir kuvvet”ti. Bolşeviklerin “milletlerin hakimiyetinden, istiklalinden, şarkın istihlasından bahsettiği, Fukaraya cennet va’d ettiği”; “emperyalistlere karşı mübariz bulunan Türkiye’ye muavenet etmek için bir an evvel elini mübariz Anadolu’nun eline vereceğini va’d ettiği”ni hatırlatarak, “bilhassa son şiarı”, yani Bolşeviklerin bir an önce Anadolu’ya yardım ulaştıracağı şiarını tehlikeli buluyordu. Bu şiarın Azerbaycan’da yarattığı etkiyi şöyle ifade ediyordu; “çünkü Türkiye derdi ile yanan Azerbaycan kalbinin hassas noktasına bası-

¹⁰ Resulzade, a.g.e., 1990, s.83

yordu. Bu şiar, bilhassa Bolşevikleri yalnız sözleri ile tanıyan ve kendileri ile hesapları bulunmayan bazı Türk (Türkiye manasına) rical ve zabitanı üzerinde pek büyük bir tesir icra ediyordu”¹¹.

Sovyet Rusya'ya karşı izlenecek politika Azerbaycan hükümet içerisinde de bir ayrışmaya yol açmıştı. İçişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski'nin Sovyetlere karşı uzlaşmacı bir tutum takınması hükümetin çoğu üyesini rahatsız ediyordu. İçişleri Bakan yardımcılığı görevinde bulunmuş Şefi Rüstembeyli, Hacinski için sert ifadeler kullanmaktadır; “bu zatın milli hükümet arasındaki mevkii Bakü dahilindeki Bolşevik kuvvetini arttırmaktan ibaret idi. (...) Dahiliye vekaleti devresi düşman Bolşeviklerin kesbi kuvvet etme devresidir.” Rüstembeyli'nin yazdıklarına göre, Müsavat Fırkası lideriyle tarafsız grup temsilcileri, Dışişleri Bakanı Fethali Han'ın evinde bir araya gelerek hükümetin yeniden dizaynı için atılacak adımları belirlerken gündemde Hacinski vardı. Atılacak adımlardan ilki, Hacinski'yi içişleri bakanlığından uzaklaştırmaktı. Görevden alınması ve yerine bir Müsavatçının getirilmesi için Heyet-i Vekile Reisi Nesip Bey'e yetki verilmişti. Böylelikle kabinedeki sosyalistlerle ittifakçıların da ister istemez çekileceği hesaplanmıştı. Onlar çekilir çekilmez boşalan yerlere uyumlu bir hükümet için hemfikir kişiler hükümete getirilecekti. Takip edilecek adım ise yeni hükümete geniş yetkiler verilmesi, parlamentonun kapatılması ve meclis seçimlerinin ertelenmesi şeklinde planlanmıştı¹².

Gerçekten de, Hacinski İçişleri Bakanlığından uzaklaştırılmış ancak Ticaret Bakanı olarak kabinede kalmayı sürdürmüştür. Hiç kuş-

¹¹ Resulzade, a.g.e., 1990, s.79

¹² Şefi Rüstembeyli, “27 Nisan 1920 Hatırası”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Cilt:2, Sayı:16 (Nisan 1933), s.181 – 186. İstihbarat teşkilatının başındaki Naki Keykurun da Hacinski için sert ifadeler kullanmıştır; “Hükümetimizin içerisinde çok meşum rol oynamış Mehmet Hasan Hacinski, gizli olarak Moskova ajanlarıyla anlaşmış, hükümetimiz ve halkımızın aleyhinde çalışmıştır. Moskova'nın direktifi ile hareket etmiştir. Hiyanet aşikar olan bu bedbaht hainin hareketi, paraya tamaen olmayıp alçaklığından ileri gelmiştir.” Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905 – 1920**, İlke Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, Mayıs 1998,s.138.

kusuz bu, Hacinski'nin parlamento ve Müsavat partisi içerisindeki hatırı sayılır etkisinin sonucuydu. “Öyle ki, Resulzade, bizzat Hacinski'nin bağımsızlığı korumanın en iyi yolunun Sovyet Rusya ile işbirliği ve dostluktan geçtiği hususundaki görüşlerini benimsemeye başlamıştı”¹³.

Hacinski, o ortamda Sovyetler karşısında orta yolu bulacak bir aktör sıfatıyla ortaya çıkmıştır. “Haftalarca devam eden” hükümet bühranı neticesinde “bütün” siyasi partilerin muvafakatiyle yeni kabine-nin teşekkülü için Hacinski görevlendirilmiştir. Hacinski, bağımsızlık ve ülke bütünlüğü için teminat almak üzere hem Türkiye'ye hem de Sovyet Rusya'ya dost bir hükümet kuracaktı. Bu maksatla, henüz kabine kurulmadan, özel bir heyet Bolşeviklerle görüşmeye gönderilmişti. Bu heyet, Sovyet Rusya'nın “muhtaç olduğu mevadd-ı iktisadiyeyi temin etmek suretiyle”, “istiklal ve tamamiyet-i mülkiye babında teminat-ı siyasiye almak üzere muahede akdine selahiyetdar” kılınmıştı¹⁴.

Bir süre önce, Sovyetlere yakın durduğu gerekçesiyle tasfiye edilmek istenen Hacinski'nin başbakanlığa getirilmesi, Azerbaycan siyasetindeki çarpıcı değişimin sonucuydu. Ne var ki, Kızılordu, Azerbaycanlıların müzakere sürecine yöneldiği bir anda, 27 Nisan 1920'de, Azerbaycan sınırlarından girmiş ve kayda değer bir direnmeyle karşılaşmadan ilerlemeye başlamıştı. Artık Hacinski'nin de yetmediği bir durum söz konusuydu. Azerbaycan Komünist Partisi, iktidarın kendisine bırakılması için Meclis-i Mebusan'a, Azerbaycan bağımsızlığının Ruslar'a terkedilmeyeceği teminatını içeren, bir ultimatoma vermişti. Mesele, Meclis-i Mebusan'da bütün partilerden temsilcilerin katılımıyla belirlenen komisyon ve Azerbaycan Komünist Fırkası temsilcileri arasında görüşüldükten sonra, iktidarın Azerbaycan Komünist Fırkası'na bırakılması uygun görülmüştü. Azerbaycan Komünist Partisi de şu şartlara uyacaktı;

¹³ Kazımzade, **a.g.e.**, s.320-321

¹⁴ Resulzade, **a.g.e.**, 1990, s.84

- 1- Rus ordusu Bakü'ye girmeden, demiryolu ile doğru Anadolu imdadına gidecek;
- 2- Azerbaycan istiklal ve tamamîyet-i mülkiyesi her nev' taarruz ve kuyûddan masun kalacak;
- 3- Azerbaycan ordusu olduğu gibi kalıp inhilal ettirilmeyecek;
- 4- Azerbaycan fûruk-ı siyasiyesi hürriyet ve serbestilerini muhafaza edecekler;
- 5- Sâbık rica, aza-yı hükümet ve mebusandan kimse cürm-i siyasi ile itham edilmeyecek.
- 6- Kemal-i serbesti ile toplanacak Azerbaycan şuraları hükümetin şekli-i idaresini tayin kılacak idi”¹⁵.

Komünistler iktidarı devraldıktan hemen sonra, 28 Nisan'da Lenin'e gönderdikleri telgrafta, “ihtilalci proletarya”nın arzusuyla hükümetin alındığı, ancak hükümetin “hariçteki haydutların tazyıkına ve dahildeki aksi ihtilal hareketına karşı zayıf olduğu” belirtilmiş ve “cihan imperyalizmine karşı müşterek mücadele” amacıyla, Sovyet Rusya ile ittifak teklifinde bulunmuştur. 1 Mayıs'ta ise, Lewandowski komutasındaki 11. Kızılordu Bakü'ye girmiştir¹⁶. Böylece görüntüde, Azerbaycan'daki bütün siyasi partilerin onayıyla iş başına gelen, dolayısıyla meşruluğu kabul edilen yeni iktidar, bu davetle Kızılordu'nun zaten başlamış bulunan hareketına meşruluk kılıfı sağlamıştır.

Azerbaycanlıların Gözünden Çöküş Sürecinde “Türkiyelilerin” Rolü

1918 yazında Bakü Sovyeti'nin devrilmesinden sonra kesintiye uğrayan ve ancak 1919 yılında yeniden başlayan Bakü'deki Bolşevik faaliyet, henüz Mart ayında kurulmuş Azerbaycan Komünist Partisi ile iktidarı ele geçirmeyi başarmıştı. Hiç kuşkusuz bu başarıda, güçlü bir tabana dayanmaktan ziyade Sovyet Rusya'nın, daha somutta da, Kızılordu'nun hareketi tayin edici rol oynamıştı. Ancak yine de Bolşeviklerin neredeyse hiçbir fiili dirençle karşılaşmadan iktidara oturması

¹⁵ Rezulzade, **a.g.e.**, 1990, s.85

¹⁶ G. Jaschke, “Maverayı Kafkasya – Kızıl Rus İstila Siyasetinin Bir Örneği”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:13-14 (II.Teşrin – I.Kanun 1935), s.379-387.

izaha muhtaçtır. Resulzade'ye göre sebep, "dahildeki isyanlardan ziyade hariçten gelen kuvvet"ti¹⁷. Öyleyse açıklanması gereken husus hariçten gelen kuvvetin fiili bir direnişle karşılaşmamasının ardındaki sebep ya da sebeplerdir.

Azerbaycan milliyetçilerinin bu noktada gündeme getirdikleri tez Azerbaycan'daki Türkiyelilerin rolüdür. Bolşeviklerin Anadolu'daki mücadeleye yardım etmek şiarıyla, bu konuda hassasiyet içindeki Azerbaycanlıları ve Azerbaycan'daki Türkiyeli subayları aldatarak, adeta komplovare bir süreç neticesinde hedefe ulaştığı yorumu çerçevesinde bir yaklaşım öne çıkmıştır. Mirza Bala'ya göre, Karabağ'daki Ermeni isyanının bastırılması ve Bakü'deki ihtilal girişiminin sonuçsuz kalması, Sovyet Rusya'yı, Ermenilerden yararlanmayı sürdürmekle birlikte aynı zamanda Türkiye nüfusundan faydalanmaya, Azerbaycan'daki Türkiyeli zabitanı kullanmaya itmiştir¹⁸.

Türkiye ile Sovyet Rusya'nın, emperyalizme karşı aynı safta durduğu, Anadolu'daki işgal karşıtı mücadelenin ihtiyaç duyduğu yardımın Sovyet Rusya'dan sağlanacağı, bunun gerçekleşebilmesi için Sovyet Rusya ile Anadolu arasındaki bağlantının kurulması gerektiği minvalinde formüle edilen yaklaşım Azerbaycan siyasetinde güçlü şekilde hissedilmiştir. Resulzade, karşı karşıya kaldıkları tabloyu şöyle anlatıyor; "Ortaya bir şiar atılıyordu; Bolşevik Rusya kapitalin düşmanıdır. Mübariz Türkiye, Avrupa emperyalizmi ile ölüm ve dirim mübarezesindedir. Ankara mübarizlerine yardım etmek Moskova'nın arzusudur. Bu yardımın temini için Kafkasya'da bize dost hükümetler tesis eylemek ve bir an evvel Kızılordu'yu Anadolu'ya sevketmekle Türklere muavenet eylemek lazımdır." (...) Azerbaycan halkı üzerinde böyle propagandanın ne gibi tesirler icra edeceğini ve bu suretle ne gibi vakayı ihzar olunacağını tasavvur ediniz. Bolşevik ağzından işitilen bu sözlere bir de, bu sözün başka maksad-ı mahsusadan ibaret olmadığına kani görünen Azerbaycan'da misafir ve hizmette bulunan

¹⁷ Resulzade, **a.g.e.**, 1990, s.76

¹⁸ Mehmetzade, **a.g.e.**, 1991, s.125

Türkiyeli zi-nüfuz kardeşlerimizin tavır ve hareketlerinin ilave ederseniz, o vakit Bolşevik lehinde yapılacak herhangi bir ihtilalin ne suhuletle vukua gelebileceğini takdir edersiniz”¹⁹.

Azerbaycan'daki yönetim, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki bağlantıyı kesintiye uğratan bir aktör olarak görülmüş, Azerbaycan'ın İngiltere'ye yakın bir pozisyonda durduğu, bu nedenle Kızılordu'nun Anadolu'ya yardıma gitmesini engellediği savunulmuştur. Bu noktada Azerbaycan'daki Türkiyeliler, Müsavat'ın ağırlıkta bulunduğu hükümeti, Sovyet Rusya'ya karşı durduğu gerekçesiyle hedefe koymuş, iktidarın Bolşeviklere geçmesiyle Anadolu'ya yardım için yolun açılacağı umuduyla tutumlarını belirlemişlerdir²⁰.

Kurtuluş dergisinde o döneme ilişkin tablo şöyle çizilmişti; “O zaman günün şiarlarını başka şeyler teşkil ediyordu. Rusya, Azerbaycan'dan geçerek, ‘İngiliz ve Fransız imperyalistlerinin pençesinden inleyen mazlum şark milletlerinin halasına’ koşuyordu. (?) bunun için de ilk önce, istiklali için çarpışan Anadolu Türklerine, yardım edecek, sonra da Arabistan'a İran'a, Hindistan'a ve Afrika'ya saldıracaktı. Rusya'nın hesabına çalışanlar Azerbaycan hükümetini bu noktadan vuruyor, ‘Müsavat hükümeti kızıl ordunun Azerbaycan'dan geçerek Mustafa Kemal Paşa'nın yardımına gitmesine mani oluyor’ diyerek milletin mukavemet bacarığını kırmağa çalışıyorlardı. Kızıl ordu Bakü'ye Türkiye'ye yardım şiarı ile ve hatta Türkiye bayrağı altında girmişti. İlk günlerde bütün mühim makamlara Azerbaycan'da bulunan Türkiyeli zabitan tayin edilmiş, bunlar ellerinde Türkiye bayrağı olduğu halde otomobillerle Bakü sokaklarının dolaşarak rus işgaline

¹⁹ Resulzade, 1990, s.80

²⁰ Ermenilerin Karabağ'daki isyanı üzerine gerçekleşen Meclis toplantısında, Bolşevik mebus Karayev'in Kızıl Ordu'nun davet edilmesini istediği konuşması, esnasındaki bir enstantaneyi Resulzade şöyle anlatır; “mebusanın misafirlere mahsus locasında duran Türkiyeli kardeşlerimizden mes'ul birisini görüyorum ki, ciddi surette tasdik ve takdir alametleri gösteriyordu.”(Resulzade, 1990:83)

karşı kabaran hisleri yatırmağa çalışıyor ve kızıl ordunun Azerbaycan'da kalmayıp Ermenistan üzerinden geçerek Anadolu'ya gidecekleri hakkında teminat veriyorlardı”²¹.

Azerbaycan'da Bolşeviklerin iktidara gelmesi sürecinde rol oynayan, çaba gösteren Türkiyeli zabitan arasında başta Halil Paşa olmak üzere, Küçük Talat, Dr. Fuat Sabit, Baha Said, Bahaeddin, Rifat, Yakup, Feyzullah Sacit, Ahmed Bedi Triniç gibi isimler Azerbaycanlı milliyetçi yazınında yer bulmuştur. Bu noktada özellikle ismi ön plana çıkan Halil Paşa'dır. O, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybettiren “hain ellerin başında” olmakla,²² Kızılordu'nun başına geçerek Anadolu'ya yardım götürme gerekçesiyle Kızılordu'yu Azerbaycan'a sokma planına katılmakla itham edilmiştir. Komintern'in “milli Azerbaycan hükümetini” devirme talebinin “Türkiyeli zabitan” tarafından “memnuniyetle kabul edildiği”, “böyle bir hiyanetin ve cehaletin yardımıyla” Kızılordu'nun Bakü'ye girişinin sağlandığı vurgulanmıştır²³. Halil Paşa, Küçük Talat ve Dr. Fuat Sabit, Kızılordu'nun Azerbaycan yoluyla durmadan Anadolu'ya geçeceği sözleriyle Azerbaycanlıları aldatan “avantüristler” olarak nitelenmiştir²⁴. Bir başka değerlendirmede anılan Halil Paşa, Küçük Talat ve Baha Said'in yanına Yakub ismi de eklenmiştir²⁵. Baha Said, “Azerbaycan'a iltica etmiş Türkiyeli zabitan dan olub Azerbaycan paytahtının müdafaası için teşkil olunan ‘Yardım Alayı’ namındaki milli gönüllü kıt'aya kumanda ediyordu ve Bolşeviklere iltihak etmişti” ifadeleriyle tanıtılmıştır. Bolşeviklerle işbirliği bahsinde ismi geçen bir diğer isim, dünya savaşı esnasında Ruslara esir

²¹ Mirza Bala, “On Beş Yıl Evvel”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:6 (Nisan 1935), s.164-167.

²² Mirza Bala, “Bakü Yollarında”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:11 (Eylül 1935), s.296-303, s.302; İfade şöyleydi; “...Azerbaycan şimdi mahkumdur, esirdir. Türkün ortak mübarek kanile, bunca fedakarlıklar neticesinde kazanılmış olan bir istiklalin kimlerin hangi hain ellerin ihaneti neticesinde sukut ettiğini Rüstü Bey de bilmez değildir. o hain ellerin başında Bakü'nün kurtuluşunda iştirak eden Halil Paşanın durmuş olduğunu da herkes biliyor.”

²³ Mirza, “Komintern ve Azerbaycan”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.279-282.

²⁴ M.B.Mehmet-zade, “İstila haberleri – Komünistler ve İstiler”, **Odlu Yurt**, Cilt:3, Sayı:2 (27) (27 Nisan 1931), s.55-59.

²⁵ Mirza Bala, “On Beş Yıl Evvel”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:6 (Nisan 1935), s.164-167.

düşen, daha sonra Azerbaycan milliyetçileri tarafından kaçırılan ve Bakü'de yaşamaya başlayan Ahmed Bedi Triniç'tir. 1935 yılında yazılan yazıda, Triniç'in halen Bakü G.P.U.'sunda çalışmaya devam ettiği belirtilmiştir²⁶.

Yeni Kafkasya'daki şu değerlendirme Halil Paşa'nın hangi konumda görüldüğünü göstermektedir; "Evet, O Halil Paşa; 1918'inci yılda Bakü'yu asilerden halas eden paşa. Onu biz şimdi başka bir rolde göreceğiz. Bu rolün hakkiki saiklerinin tarihi vesikalarının neşir ve tetkiki hakkıyla meydana koyacak. Şimdi ise ben defterimdeki notları kaydetmekle iktifa edeceğim. O, Nuri Paşa ile beraber hükümetin misafiri idi. İngilizlerden kaçmış, Azerbaycan'a iltica eylemiş idi. Kendisinden başka Bakü'da Küçük Talat, Bahaeddin, Baha Said, Yakup, Rifat, Feyzullah Sacit Beyler gibi Türkiyeli zabitan ve sivil beyler, paşanın taht-ı riyasetinde bir takım gizli icraatta bulunuyorlarmış. Halil Paşa ile Bolşevik ajanı bulunan Victor ve Skaçko arasında sıkı temaslar husule geliyor, misafir buldukları memleket hakkında birtakım hafi mukarrerat ittihaz olunuyormuş. Halil Paşa teşkilatına anasil Azerbaycanlı olup ba'de Türkiye'ye gitmiş ve oradan ihtiyat zabiti sıfatıyla dönmüş Yusuf Ziya Bey dahi dahil idi"²⁷.

Yeni Kafkasya dergisinin 27 Nisan 1341 (M.27 Nisan 1925) tarihli 15. sayısında yayınlanan ve sürecin bizzat içinde bulunduğu hatırlatılan, ancak ismi açıklanmayan "Türkiyeli bir zabitin", kısmen yayınlanan raporunda ayrıntılı bilgiler aktarılmıştır.

Rapora göre, Türkiyeli zabitler Rusya Komünist Fırkası Kafkasya Komitesi ile işbirliği içerisinde çalışmalar yapmış, Erkan-ı harp yüzbaşısı Mustafa Şevki komitenin "harekat-ı ihtilaliye şubesine" getirilirken, "Yüzbaşı İhsan, mülazım-ı evvel Bahaeddin, mülazım-ı evvel Vehbi de komitenin emriyle" değişik bölgelerde görevlendirilmiştir. "İnkılaptan çok evvel" Denikin ordusuna karşı Bolşeviklerle beraber

²⁶ Mirza Bala, "Cemal Paşa", **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.275-278.

²⁷ Mirza Bala, "Sükut ve İstila Günlerinde- Halil Paşa ve Şürekası Hatıra Defterimdeki Notlardan", **Yeni Kafkasya**, Yıl:2, Sayı:15 (27 Nisan 1341)'den akt.: Akpınar, vd. s.234-237.

Dağıstan Derbent cephesi müfettişliğinde bulunan Yüzbaşı Rifat, “inkılap gecesi” istasyonun işgalini yürütmüş ve “inkılap günü” de Bakû vilayet ve havalisi kumandanlığına atanmıştı. “Topçu mülazım-ı evveli Nurettin, makinalı tüfenk mülazım-ı evveli Fahri, piyade mülazım-ı evveli İbrahim Ethem ve Reşat Efendiler de komitenin emri altında görev yapmışlardı”²⁸.

Azerbaycan hükümetinin, Türkiye kökenli subayları “Parlamento Muhafız alayında” görevlendirdiğini belirten, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Milli Emniyet Genel Müdürü Naki Keykurun, bunların hükümet tarafından ödenen maaşın “birkaç mislini” Moskova’dan aldıklarını iddia etmiştir. Keykurun, Kızılordu’ya karşı planlanan direnişin Türkiyeli subaylarca sonuçsuz kılındığını da belirtmiştir. Buna göre, Kızılordu’nun hareketine karşı hükümetin Bakû’den Gence’ye çekilmesi ve Kızılordu ile harbe Gence’den²⁹ başlanması öngörülmüştü. Bu gayenin temini için ihtiyaç duyulacak para kapsamında, Azerbaycan Devleti Merkez Bankası Gence Şubesine 100 milyon manat gönderilmesi emri verilmiş, sandıklara istiflenen paraların konulduğu trenin hareket edeceği esnada “Parlamento muhafız alayından Halit adından, kısa boylu, Türkiyeli bir subay, elli, altmış kadar silahlı neferle treni durdurmuş ve hareketine mani olmuştu.” Yine Keykurun’un anlatımına göre, hükümet, Kızılordu’nun hareketini engellemek maksadıyla, Kuba valisine sınırdaki demiryolu raylarının bir kilometre kadar sökülmesi emrini vermiş ve ertesi gün raylar sökülümüştü. Fakat, “yalancı mümessil” sıfatıyla andığı Halil Paşa general

²⁸ “Nasıl Oldu? – Nisan Hadise-i Elimesine Ait Mühim Bir Vesika”, akt.:Akpınar, s.228-229

²⁹ Ansiklopedide, 27 Nisan 1920’de yapılan müzakerede, Şefi Rüstembeyli’nin, kan dökülmesini engellemek için, Bakû’den çıkarak Bolşeviklere karşı mücadeleyi hazırlamak üzere Gence’ye göçmeyi önerdiği, ancak toplantı katılımcılarının bu teklifi uygun görmediği belirtilmektedir. “Rüstembeyli Şefi” maddesi, **Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası**, (Baş Redaktör: Yaqub Mahmudov), Cilt: 1, Lider Neşriyat, Bakı, 2004, s.317.

Şehlinski'ye, rayların sökülmesiyle Kızılordu'nun Anadolu'ya götüreceği yardımın gecikeceğini söylemesi üzerine General Şehlinski, rayları yeniden döşemiştir³⁰.

Türkiyelilerin oynadığı rolü Azerbaycanlı milliyetçiler derin bir hayal kırıklığıyla değerlendirmiştir. Resulzade her şeylerini teslim ettikleri şahısların kendi karşılıklarına çıktığından yakınmıştır³¹.

Bütün bu değerlendirmelerde muğlak bırakılan taraf, şikayet edilen zabitanın takındığı tutumla Anadolu hareketinde temsil bulan Türkiye'nin kurumsal iradesi arasındaki illiyet bağıdır. *Yeni Kafkasya* (1922-1927), *Odlu Yurt*, *Bildiriş*, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* ve *Kurtuluş* dergilerinde, söz konusu politikalarla Mustafa Kemal arasında ilişki kuran bir değerlendirmeye zinhar rastlanmadığı gibi, genel itibariyle Anadolu'daki hareket bağlamında bütünlüklü bir değiniye de rastlanmamaktadır. Belki bu noktada Bolşevikleştirme sürecinin hemen sonrasında Mehmet Emin Resulzade tarafından yazılmış iki eseri nispeten farklı bir konumda tutmak gerekir.

Komünistler iktidara geldikten sonra Bakü'de bir ay kadar saklanan Resulzade, bir arkadaşıyla Gürcistan'a geçmek üzere çıktığı yolda, bir süre Lahiç'de kalmak zorunda kalır. Bu esnada okuduğu ve etkilendiği Firdevsi'nin şehnamesindeki Siyavuş Keykurun Destanı ile

³⁰ Keykurun, a.g.e, s.138; Keykurun devamında, Kızılordu'nun Bakü'ye girişiyle Parlamento Muhafız Alayı'nın isminin "Yardım Alayı" olarak değiştirildiği, iki gün bunları kullandıktan sonra, Kızılordu'nun, "Yardım Alayı"nın silahlarını toplayarak mensuplarını terhis ettiği, subaylarından yakaladıklarını kurşuna dizdiği, bir kısmının ise kaçtığı yazıldıktan sonra şu ifadeleri kullanıyor; "Bolşeviklere göre bu avantüriyelerin vazifeleri bitmiştir. Bunlardan Halil Paşa, Baha Sait, Nail ve diğer bir kaç canlarını kurtararak Gürcistan'a geçebilmişlerdir." a.g.e., s.138-139; Ancak Halil Paşa, Bakü'ye doğru ilerleyen Kızılordu'nun kumandanlığını almak üzere 11.Kızılordu Karargahına gitmek üzere yola çıktığını, ancak kendisine Moskova ile görüşmesi söylendikten sonra, yer ayırılan bir trenle Moskova'ya giderek Dışişleri Bakanı Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile görüşüğünü belirtmektedir ki, bu Keykurun'un aktarımındaki, hiç değilse, son kısmın hatalı olduğunu göstermektedir. Ceibesoy, a.g.e., s.138 vd.

³¹ Resulzade şöyle yazıyor; "Halbuki Azerbaycan kendi koruyucularından ve kurtarıcılarında olan Türkler'in komünist olsalar da, kendi aleyhine suikast belemeyeceklerini ümit etmiş, deniz kuvvetlerini, zırhlı otomobil ve tren katarlarını ve şehrin koruyucu kuvvetlerini hep bunlara emanet etmişti." Asrımızın Siyavuşu, a.g.e., s.54.

Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bağ kurarak, 1920 Temmuzunda yazdığı “Asrımızın Siyavuşu”, olayın sıcaklığı içindeki değerlendirmelerini içerir. “Asrımızın Siyavuşu” metaforu, Azerbaycan Cumhuriyeti için kullanılmıştır.

Birisi elinde ‘Denikin’in siyah örtüsü, diğeri ise ‘Lenin’in kanlı perdesi ile Azerbaycan’ın ak gününü kara, mavi semasını kanlı etmek isteyen” iki “kara bastı” yani kabusun “bin türlü hile, fitne ve kötü niyetlerle Azerbaycan’da kargaşa yarattığını” söyleyen Resulzade, bir de “Asrımızın Siyavuşu’ndan, hususi bir sıkıntı için dargın ve kendisinden intikam almak isteyen (Gersivez)ler”den bahseder. “Az değildiler” dediği “bu Gersivezler(in) kendilerine Türk komünist grubu süsünü verdiği” belirtir ve şöyle devam eder; “Gersivezler grubu artık Siyavuş’u devirmek kararını vermiş, entrikalarına başlamışlardı. Bu entrika her şeyden evvel Azerbaycan’ı Türklüğe hıyanetle suçlamaya yönelik idi. Gersivezler, Türkiye’deki Turancıları inandırdılar ki: Azerbaycan’ın fikri ayrıdır. İngiltere, Fransa ve Amerika ile alakası var. Yanına gizli elçiler geliyor. Turan düşmanı Ermenilerle barışıyorlar. İran ile anlaşıp birleşiyor. Acem siyaseti kullanıyor. Şiiliği ilerletiyor. Bu maksatla o İran’a heyet göndermiş, İran’dan dahi bir heyet kabul etmiştir. (...)

Bunlar, Azerbaycanlılar İngiliz emperyalistlerinin sağlığına içiyorlar diye ‘öldürücü bir darbe’ ile çok müteessir olan Türk halkını aldatıyorlardı. Rusya, ölüm – kalım mücadelesinde olan Türkiye’ye yardıma gidiyormuş da İngiliz taraftarı Azerbaycan Hükümeti kendisine yol vermiyormuş, diye yaptıkları propagandalarla Bolşevik suikastlarının ortak suçlusu oluyor, Kafkasya’nın Rusya tarafından tekrar istilasını hazırlıyorlardı”³².

Resulzade’nin “Gersivezler” inandırdı dediği “Türkiye’deki Turancılar” ifadesi, bir hareketi akla getirdiği oranda, nispeten Anadolu’daki hareketin işaret edildiği söylenebilir. Aynı eserin bir başka

³² Mehmet Emin Resulzade, **Asrımızın Siyavuşu**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1989,s.52-53

yerinde geçen şu ifadeler Anadolu'daki hareketin göz önünde tutulduğu yorumunu güçlendirir; "Avrupa'nın amansız düşmanlığına karşı şeytanla da olsa ittifak anlaşması yapmak zaruretinde olan Türkiye inkılapçılarının bu zihniyetini Bolşevik Rusya hakkıyla takdir etmişti. Türklerin Azerbaycan üzerindeki manevi nüfuzundan istifade ile Bolşevikler yakın doğuda kendilerini o kadar sevdirebildiler ki, bunlar Müslümanların gönlünü fethederek, Azerbaycan'ı istila değil bilakis İstanbul'u bile kurtaracaklarına inandılar"³³. "Türkiye İnkılapçıları" ifadesi Anadolu'daki hareketi bir şekilde gelişmelerle ilişkilendirdiğini gösterir. Ancak bu ilişkilendirme, faillik ithamından ziyade, yanlış bilgilendirilmekten kaynaklı bir tutum olarak değerlendirilmiştir.

Resulzade'nin ilk defa 1922 yılında yayınladığı "Azerbaycan Cumhuriyeti (Kefiyeti-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)" eserinde, geçen şu ifade Anadolu'daki hareketin kendi ihtiyaçları üzerinden Sovyet Rusya'ya yaklaşmak durumunda kaldığını daha güçlü tarzda içermektedir; "Anadolu'da zor şartlar altında yürütülen mücadeleyi hatırlatan Resulzade, "böyle bir halde, 'suya düşen yılanı sarılır' lehvasınca (?) Türkiye'nin halas ve necatına matuf hareket-i milliyeye zimamdarları dünya emperyalistlerine karşı livayı isyan açmış bir vaziyette bulunan Rusya semtine bakıyor, oradan bir imdad ümid ediyorlardı. Rusya ihtilalini idare edenler Türkiye'nin bu teveccühünden ve bu ihtiyacından pek kurnazca istifade edeceklerdi. Bu istifade neticesinde, en azı elden gitmiş bulunan Kafkasya, başta Bakü petroleri olmak üzere, tekrar Rusya'ya iade edilecekti"³⁴.

Tablonun geneline bakıldığında bahsi geçen sınırlı - muğlak örnek dışında, Türkiye'deki milli mücadele liderliğinin Azerbaycan politikasını değerlendirmekten uzak duran tutum, Azerbaycan milliyetçi yazınında rahatlıkla izlenebilmektedir. Dahası, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Milli Emniyet Genel Müdürü Naki Keykurun, muğ-

³³ Resulzade, a.g.e., 1989, s.61.

³⁴ Resulzade, a.g.e., 1990, s.80.

laklılığı da bir tarafa bırakmakta, Anadolu hareketini tümüyle mesele-
nin dışına çıkaran bir çerçeve çizmekte, üstelik şahit olarak Kazım Ka-
rabekir'i göstermektedir. Bolşeviklerin denetimi ele geçirme sürecin-
den bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır; “Beni iyi anlamak için
çok isterdim ki Kâzım Karabekir Paşa'nın 1400 sahifelik hatıratını
okumuş olasınız. Göstereceğim sebeplerin kökünün ve tafsilatını
orada göreceksiniz. Yine o eserde ne kadar avantüriye insanların, ken-
dilerini Ankara mümessili diye yalandan Azerbaycan halkının içerisine
attıklarını, dalavereler çevirdiklerini, Moskova'dan külliyetli miktarda
para alarak çöplendiklerini okuyacaksınız. Bu yalancı mümessillerin
yaptıkları fenalıklar, propagandalar neticede aydınlanmış ve Azerbay-
can halkı anlamıştır ki yapılan fenalıklardan Ankara hükümeti haber-
sizdir. Bu fenalıklar yalancı mümessillerin kendi eserleridir. Birkaç
vak'a zikredelim: Ali Çetinkaya İstiklal Mahkemesinde avantüriyeler-
den Nail beye şu suali soruyor: ‘Azerbaycan Cumhuriyetini yıkmaktaki
gayeniz ne idi? Kimin hesabına yaptınız?’ Nail bey susmuş, cevap ve-
rememişti. Daha sonra da hükmü yemiş ve idam edilmişti”³⁵.

Bu noktada aydınlatılması gereken husus, Türkiye'nin Azerbay-
can ve Bolşeviklere ilişkin politikasının, gerçekten böyle bir muğlak-
lığa yol açacak kadar netlikten uzak olup olmadığıdır.

Anadolu Hareketi, Azerbaycan'a Nasıl Bakıyordu?

Azerbaycan milliyetçilerinin, bolşevizasyon sürecinde büyük rol
biçtikleri Türkiyelilerin, takındıkları tutumla, Anadolu'daki hareketin
bağını araştırmak meselenin açığa kavuşturulması bakımından önem-
lidir. Adı geçen pek çok şahsın tek tek somut durumunu izah etmek-
ten ziyade, genel planda, Anadolu'daki hareketin temel yaklaşımını
ortaya koymak, Azerbaycan milliyetçilerinin yaklaşımının karşılaştırı-
labileceği zemini sağlayacaktır³⁶.

³⁵ Keykurun, **a.g.e.**, s.137.

³⁶ Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinin 1920 – 1923 dönemi itibariyle inceleyen değerli
bir çalışma için bkz. Betül Aslan, Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov
(1920 – 1923), Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2004.

Bu noktada özellikle ismi ön plana çıkarılan Halil Paşa'ya dair bazı hatırlatmalar sürecin anlaşılması için işlevli olacaktır. Halil Paşa, İstanbul'da İngilizlerce tutulduğu hapisneden kaçtıktan sonra Ankara'ya gitmiş, burada görüştüğü Anadolu'daki hareketin lider kadrosundan Ali Fuat Cebesoy'un tavsiyesiyle Sivas'a Mustafa Kemal'in yanına gitmiştir. Kendi anlatımına göre, Sivas'taki görüşme esnasında, Mustafa Kemal önce İzmir Cephesi komutanlığını vermeyi düşünmüşse de, İstanbul'daki Ali Rıza Paşa hükümetini³⁷ müşkül durumda bırakmamak için bundan vazgeçerek, onu Şark'a, Bolşeviklerle irtibatı kurmaya göndermişti. Halil Paşa Mustafa Kemal'in ağızından şunları aktarmıştır; “Senden Şark taraflarında istifade etmek isteriz. Mesela Bolşeviklerle aramızda yol açmak ve bu suretle irtibatı temin etmek, sonra Bolşeviklerden silah, cephane ve paraca yardım görmek. Siz mütarekeden evvel Kafkaslarda ordularımızla hareke yapmıştınız. O zamanlarda Bolşevikleri yakında tanımıştınız. Binaenaleyh bu taraflardan Anadolu'ya yapacağınız yardım, diğer taraflardan yapacağınız yardımdan daha kıymetli olacaktır. Bu vazifeyi üzerinize alırsanız, Şark vaziyeti hakkında hem bizi tenvir eder, muvaffak olduğu takdirde hem de, bir çok yardımlar temin edebilirsiniz' Mustafa Kemal Paşa'nın teklif eylediği vazifeyi tereddütsüz kabul ettim”³⁸.

Cebesoy, Halil Paşa'nın Erzurum'da Şark Cephesi karargâhında misafir edildiğini, fakat Kâzım Karabekir Paşa teftişe çıktığı için kendisiyle görüşemediğini ve 1919 yılının son aylarında Bakü'ye vardığını belirtmektedir³⁹.

³⁷ 30 Eylül 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa hükümeti istifa etmiş, yerine Anadolu hareketine karşı daha yumuşak bir tutum benimseyen Ali Rıza Paşa hükümeti kurulmuştu. Damat Ferit Paşa hükümetinin istifası “büyük ölçüde Anadolu hareketinin ilk önemli ve büyük siyasal başarısı olarak” yorumlanmıştır. Ali Rıza Paşa 3 Mart 1920 tarihinde istifa etmiştir. Sina Akşin, “Milli Mücadele ve İstanbul Hükümetleri”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c.5, s.1176-1183, İletişim Yayınları, İstanbul: 1985.)

³⁸ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova hatıraları (21.11.1920 - 02.06.1922): Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul: 2002, s.136-137

³⁹ Taylan Sorgun da, Karabekir'le karşılaşmalarına ilişkin olarak Halil Paşa'nın ağızından şunları aktarıyor; “Şehirde doğruca Kazım Karabekir Paşa'nın karargâhına

Oysa Karabekir, Halil Paşa ile kendi arasında anekdotlar aktarmaktadır. “Bugün 23 Eylül’de eski ordu kumandanı Halil Paşa’yı (Demirci Ali Bey) namıyla ve Nahcivanlı Büyükhan refakatinde Erzurum’dan Nahcivan’a yola çıkardım. Halil Paşa İstanbul’dan kaçtıktan sonra sivas’ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş, vatan içinde bir vazife verilmesi mahzurlu olduğundan yardımımı doğuya gitmeye karar vermiş(ti.) (...) ‘Azerbaycan’a geçerek oralarda yaşamaktan başka çarem kalmadı’ diyordu. Kendisine güzel bir Azeri kıyafeti ile güvenilir bir arkadaş buldum. İcab eden yardımı da yaptım ve şu tavsiyede bulundum: ‘Halen Azerbaycan’da müsavat hükümetinin vaziyete hakim olduğunu, kendilerine birkaç haber göndermeme rağmen, Türkiye ölmüştür diyerek bize para yardımı yapmadıklarının, halbuki Kuva-yı Milliyemizin behemahal müstakil Türkiye’yi yaşatacağının, ergeç Ermenileri ezerek Kafkaslara hakim olacağımızı, Azerbaycan veya Ermenistan’a itilaf kuvvetleri sevkıyatı görülürse köprü ve tünellerin tahribinin ve silah ve mühimmatın yağma edilmesini, Bolşeviklerin de yakında Kafkas’ı aşacağına şüphe etmemelerini, bunun için vakit ve zamanıyla Bolşeviklerle bağlantı kurup anlaşmalarını, İngilizlerin Kafkaslarda yakından yalnız sözleri kalacağını, icab edenlere anlatması ve Bolşeviklere Arpaçayı boylarında yaklaşmamıza mani olmamaları.’ Halil Paşa bu zemin üzerinde çalışacağını vaadetti”⁴⁰.

Karabekir’in yazdıklarına bakıldığında, öncelikle doğuya gidiş hususunda, Mustafa Kemal’in görevlendirmesinden bahsetmiyorsa, Halil

doğru ilerledim ve karargah önünde Paşa ile karşılaştım. Kısa bir konuşma geçti aramızda, söylediğim şekilde Boğaz’a bir müfreze gönderdiğini bildirdi. Yalnız dikkatimi çeken bir şey vardı. Paşa ve maiyeti erkânı binek hayvanlarını hazırlatmışlar ve hareket etmek üzereydiler. Karabekir şöyle konuşuyor; ‘Van taraflarında bir tefüşe çıkmak mecburiyeti hasıl olmuştur. kusura bakmazsınız. Karargah binası istirahatınız için emrinizdedir.’ Çok şey görmüştüm, çok şey duymuştum. Böyle şeylere aldracaklardan değildik. Paşa bir kumandandı, benim geleceğimi biliyordu, tefüşünü bir veya iki gün veya birkaç saat geriye bırakabilirdi. Demek ki Kazım Karabekir Paşa benimle görüşmekten çekiniyordu. Atına bindi, süratle hareket ettiler.” Taylan Sorgun, **Halil Paşa İttihat Ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, 2.Baskı, İstanbul:1997, s.310-311

⁴⁰ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, cilt: 2, Emre Yayınları, İstanbul, Ekim 1995, s.668-670

Paşa'nın kendi kararıymış gibi aktarıyor. Başka vesilelerle de belirttiği üzere Halil Paşa'ya karşı bir güvensizlik içindedir⁴¹. İkincisi Müsavat hükümetinden memnun değildir, haber göndermesine rağmen para yardımı yapılmadığından şikayet etmekte, bunu da “Türkiye ölmüştür” fikrini taşımalarına bağlamaktadır. Üçüncüsü, Bolşeviklerin Kafkasları aşacağına, Arpaçay boylarında sınırdaş olacaklarına kesin bir inanç içerisindedir. Bolşeviklerle bir an önce bağlantı kurulması gerektiğinin “icab edenlere” anlatılmasını istiyor.

Bu noktada Anadolu hareketinin lider kadrosundaki Karabekir'in Halil Paşa'nın herhangi bir dahli olmadan, Müsavat hükümetine kuşukulu yaklaştığı ve Bolşeviklerin Arpaçay'a kadar ilerlemesi beklentisinde olduğu açıktır. Dolayısıyla Anadolu'daki hareketin Azerbaycan siyaseti, Halil Paşa'nın Azerbaycan'da yürüteceği faaliyetlerden önce zaten şekillenmiş bulunmaktadır. Halil Paşa'ya da aynı doğrultuda hareketi tavsiye edilmektedir.

Karabekir, her ne kadar Halil Paşa'yı Anadolu hareketinin doğrudan bir görevlisi saymasa da, başlangıçta yaptığı tavsiyelerin dışında, süreç içerisinde de O'nun Azerbaycan'daki nüfuzundan faydalanma yoluna gitmiştir. Azerbaycan'a yaklaşımı belirgin kılmak bakımından yapılacak izah kapsamında buna değinilecektir. Bazı isimlerin ise, örneğin Dr. Fuat Sabit'in doğrudan Anadolu hareketine bağlı faaliyet gösterdiğini Karabekir'in yayınladığı yazışmalar ortaya koymaktadır.

⁴¹ Karabekir yazdıkları şöyle devam ediyor “Fakat o da pek garip bir tavsiyede bulundu: Buralarda beyhude ne uğraşıyorsunuz? Üç dört vilayet, ne verirlerse bütün arkadaşlar çekilin, orada toplanarak Türklüğün büsbütün silinmesine mani olun. Kürtler bir bela, ermeniler bir başka bela, bırakın keratalar birbirinin yesinler. Buradaki didinmelerinize acıyorum. Bu çıkmaz bir iş! Halil Paşa bu sözleri söylerken ayıktı ve ciddi idi. Fakat ben yakından tanıdığım için byle mühim kaarları aklına gelmeden ağızdan düşürdüğünü bilirdim. Bunları işitenler kani olmuşlardır ki, İstanbul hapisanesinden – Batum'daki Nuri Paşa'nın kaçtığı anlarda – kaçması garip tesadüf ile Nuri Paşa'nın üç il cumhuriyeti teklifi ile Halil Paşa'nın bu daha garip tavsiyesi farkına varmadan bu tehlikeli fikri aşlamak veya Türkiye'den ayrılacak doğuda yeni bir sergüzeşt aramak için İngilizlerin yeni bir şeytanlığıdır.”Karabekir, **a.g.e.**, cilt:2, s.670. Karabekir, Halil Paşa ile Nuri Paşa'nın “aynı gece” kaçırılmış olmalarına ilişkin şüphesini başka yerde de belirtmiştir. Karabekir, **a.g.e.**, Cilt: 2, s.954.

Ancak belirtildiği üzere, şahıslardan ziyade temel politik hatta odaklanmak gerekir.

Anadolu hareketinin Kafkas politikasına, ihtiyaç duyduğu yardımları alabilmek umuduyla, Bolşeviklerle arasında güvenli bir bağlantı kurmak amacı belirlemiştir. Bolşeviklerle Anadolu arasındaki bağlantıyı kesecek bütün olasılıklara karşı çıkmıştır. Bu noktada özellikle Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ekseninde tanımlanan İngiliz destekli “Kafkas Seddi” politikası, adeta varlık yokluk sorunu olarak görülmüştür. Mustafa Kemal’in, 6 Şubat 1920 tarihli yazısı söz konusu duruşu ortaya koymaktadır. İtilaf devletlerinin, Bolşeviklerle Anadolu’nun arasını, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’dan teşekkül edecek bir “Kafkas Seddi” ile kesmek amacından bahseden Mustafa Kemal, bunun engellenmesi için “her türlü tehlikeyi göze almak mecburiyeti”ni vurgulayarak şunları söylemiştir;

“Düvel-i İtilafiyeye Bolşevikler ile Türklerin arasını Kafkas milletleri vasıtasıyla kat etmek planını bulmuşlardır. Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, belki Şimali Kafkas hükümetlerinin istiklallerini tasdik ederek onları celbettiler. Şimdi Bolşeviklerle vuruşmalarının bir vakıa yapmak için onları her suretle teşvik ve takviye etmektedirler. (...) Eğer bu plan muvaffak olur ve Kafkas milletlerinin bize karşı kat’i bir sed vaziyeti almasıyla memleketimiz mahsur kalırsa artık Türkiye için icab-ı mukavemet esnasında yıkılmış olur. (...) Binaelaleyh Kafkasya sedddinin yapılmasının Türkiye’nin mahv-ı kat’isi projesi addedip bu seddi düvel-i İtilafiyeye yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri de göze aldirmek mecburiyetindeyiz.” Mustafa Kemal, bu plana karşı “resmi veya gayr-ı resmi” seferberlik başlatılarak, “Kafkas hükümetleriyle ve bilhassa Azerbaycan, Dağıstan gibi İslam hükümetleriyle” acilen temasa geçilmesi, söz konusu “sed”de taraftar iseler, “Harekat-ı taarruziyeyi tevhid için Bolşeviklerle anlaşmak” gerektiğini düşünüyordu⁴².

⁴² Karabekir, a.g.e., Cilt:2, s.996-998

Karabekir, Halil ve Nuri Paşalara, Mart 1920'de yazdığı mektupta, Bolşeviklerin ilerlemesi karşısındaki İngiliz planını, Bolşevizmin Türkiye ve Arabistan ile daha güneydeki bölgelere sirayetini önlemek ve “Kafkasya seddini husule getirmek için Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerini Bolşevizme muhalif” bir şekilde tutmak çerçevesinde açıklar⁴³.

Anadolu hareketinin Azerbaycan politikası böyle bir zeminde şekillenmiş, Azerbaycan'ın İngilizler ve Bolşevikler karşısındaki tutumu temel kıstas alınmıştır.

“Bolşeviklerle bağlantı kurmak için gönderilen” Dr. Fuat Sabit'ten Ekim 1919'da gelen şifrede geçen “Azerbaycan hükümeti Sulh Konferansı'na İngilizlerden ümitvar olduğu cihetle ihtiyat ve itidalle hareket etmektedir. Sulh Konferansı'nın maksadı Maverayı Kafkas Konfederasyonu yapmaktır. Hükümet buna taraftardır. Bu cihetle açıktan açığa bize yardım etmek ve icabında muhasemeyi kabul etmek fikrinde olmadığımı anladım” ifadelerini Karabekir, o zamana kadar almış olduğu bilgilerin teyidi olarak değerlendirmektedir; “Azerbaycan hükümeti İngilizlerin nüfuzu altındadır. Bizde geçen olaylar ile ilgileri yoktur. Bilakis bizi zayıflatmak isteyen İngiliz memurlarının tesiriyle bol para vererek ordumuzdan subay, astsubay ve hatta erleri kaçırmıyorlar. Bugünlerde bazı iyi subaylarımız ve astsubaylarımız Azerbaycan'a kaçtukları gibi İstanbul'dan da gidiyorlar. İstanbul'da gidenlerin önemi yoksa da benim birliklerimden gayr-ı meşru bir tarzda gidişler inzibatı, itaati sarsabilecektir. Tabii şiddetli karşıladım, ağır tamimler yaptım ve tedbir aldım. Belki Bolşevik istilasına karşı da bir hazırlık için Azerbaycan ordusuna Türk subaylarının gitmesini İngilizler müsaade ediyor. Fakat bölgemdeki bu işi ihanet telakki ediyorum”⁴⁴.

⁴³ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, s.1121

⁴⁴ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, 784-785; Karabekir, Rauf Bey'e gönderdiği 21 Ekim 1919 tarihli yazıda da aynı konuda yakınmaktadır; “Azerbaycan hükümeti veya adamları(nın) zabitanımızı bol para vaadile kendilerine celb ve cezbederek firar ettirmesi”nden örnekler vererek şikayet eder; “Nitekim Nahçıvanlı Büyükhan böyle güzide birkaç zabitimizi ayartmış ve götürmüştür. Bu hal, zaten müheyya-yı firar olan efrada sû-i tesir yaptığı ve bu yüzden firarlar çoğaldığı için Azerbaycanlıların bu tarz-

Dr. Fuat Sabit'in 23 Şubat 1920'de ulaşan ve Karabekir'in "mühim rapor" diye nitelediği raporunda da, Azerbaycan İngiltere ilişkisi vurgulanmaktadır. "İngilizlerin Kafkasya'da bilhassa Azerbaycan'da pek faal bir siyaset ettiği", "Azerbaycanlıların ve Gürcülerin istiklal arzularını okşadığı", artık umut kestikleri Denikin'in yerine, Bolşeviklere karşı Kafkas milletlerini çıkarmak siyasetine yöneldiklerini belirtmiş, "Azerbaycan Başvekilinin" İngiltere'de bulunan haiz-i ehemmiyet bir İngiliz recül-i siyasiyesinden aldığı bir mektupla İngiltere'nin Azerbaycan istiklalinin tasdik etmesi" ve aynı kişinin Azerbaycan'ı "başka diğer devletlere de tasdik ettirmeye çalışacağı teminatı", ve "kendi ellerinde bulunan İran ve Azerbaycan'ı bir konfederasyon halinde birleştirmek ve icab ederse Gürcistan'ı da ilave etmek isteklerinden" kuşkuyla bahseder⁴⁵.

Bolşeviklerin Rusya'da ki iç savaşta kaydettiği ilerlemeler Anadolu hareketinde memnuniyet yaratmış⁴⁶, Azerbaycan'ın Bolşeviklerle işbirliğinden kaçınması vahim bir hata olarak görülmüştür. "...Türklük ve İslamlık böyle hatırnak bir merkezde iken Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın Bolşeviklere karşı muhalif bir vaz ve tavır almalarındaki vahamet aşıkardır. Ancak Azerbaycan'da şimdilik İngilizlere karşı zahiri bir tavır ve vaziyetin alınmış olduğunu tahmin ile müteselliyiz"⁴⁷ diyen Karabekir, Ermenistan'a planlanan hareket için Bolşeviklerin bir an önce gelmesini, aksi halde Gürcistan'ın Ermenistan'a yardım edebileceğini hesaplamış, Azerbaycan'dan Türkiye'nin ihtiyaçlarını gözetken bir tutum beklemiştir. İstanbul işgalinin ertesi günü 17 Mart 1920'de yazdığı mektupta, İtilaf devletlerinin hareketiyle, Bolşevizmin İslam dünyasındaki artan etkisi arasında ilişki kurmuş, Bolşeviklerin bir an

ı hareketlerine karşı şedid davranıyorum" demektedir. Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, s.786-787.

⁴⁵ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, s.1053-1054.

⁴⁶ Heyet-i Temsiliye'nin, "Bolşeviklerin muvaffakiyatına dair ita buyurulan malumata arz-ı şükran olunur" ifadesiyle başlayan 13 Ocak 1920 tarihli yazısıyla ilgili olarak, Karabekir, "Bolşeviklerin başarısı herkesi memnun ediyor" değerlendirmesini yapmaktadır. Karabekir, **a.g.e.**, 945.

⁴⁷ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, s.1122.

önce Türkiye sınırına gelmesi için Halil ve Nuri Paşa'dan Azerbaycan'daki hükümetin iknası için nüfuzlarını kullanmasını talep etmiştir. Hatta Azerbaycan'da “Bolşeviklik fikrinin hakim olması”nı “münasip” bulan bir yaklaşım dillendirmiştir;

“Şu halda hilafet-i İslamiye ve saltanat-ı Osmaniye ruhundan dar-belenmiştir . Bütün bu kin ve hücum alem-i İslamın Bolşevikliğe temayülü ve Türkiye'nin ve merkez-i hilafetin İslam üzerinde İtilaf kuvvası ve galip devletler aleyhinde gösterecekleri tesirat-ı muhtemeleye karşı yapılmaktadır. Binaenaleyh milletimizin bütün mukabele ve istihzaratına rağmen aleyhimizdeki tazkivatı arttıracaklardır. Bunun için Bolşevizmin zaten müheyya olan memleketimize ve hudutlarımıza bilfiil dayanması için derhal Kafkasların istilası ve hatta Bolşevikler küçük bir kuvvetle Azerbaycan'a gelerek Azerbaycanlılarla beraber hududumuza doğru hareketi halinde temin-i maksada pek kafi gelecektir. Bu mes'elenin din ve vatan ve milletimiz namına ehemmiyetle takip ve tesrii ve makarr-ı hilafette cereyan eden bu hadisat-ı caniyane-nin bütün alem-i İslama en seri ve müessir vasıtalarla neşrini ve hareket ve vakayiin safahatundan haberdar edilmekliğimize pek ziyade ehemmiyet verilmesini rica ederim.

Azerbaycan ve Dağıstan'da Bolşeviklik fikrinin hakim olması ve icabında Batum Bolşeviklerine muavenet edilebilmesinin ve Gürcistan'ın da Bolşevik zümresine ithalinin temin buyurulması pek münasip olur”⁴⁸.

Karabekir, 5 Mart 1920 tarihinde “Ankara 20. Kolordu Komutanlığına” gönderdiği yazıda da, “angajmana girişmeyerek işi manevi revabit ile idare etmek” suretiyle Bolşevik ordularının, “hudutlarımıza daha çabuk ve emniyetli bilfiil gelmelerini tesri için de teşebbüattan geri durmamak” gerektiğinin altını çizerek⁴⁹.

Dolayısıyla Bolşeviklerin Kafkasya'ya inmesi, Türkiye ile sınırdaş olması, Anadolu hareketinin dış politikasında temel bir belirleyendi.

⁴⁸ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:3, s.1154-1156

⁴⁹ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, s.1096

Müsavet ağırlıklı Azerbaycan hükümeti bu politikayı engelleyen güç olarak görülmüştür. Yazışmalarda, bu hükümetin değişmesi için bizzat Azerbaycan içinde Anadolu hareketinin bilgisi dahilinde güçlü bir faaliyet yürütüldüğüne gösteren ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

Kazım Karabekir'in Halil ve Nuri Paşalara yazdığı mektubu götüren Topçu Mülazımı İbrahim Efendi Bakü ve Dağıstan'a giderek mektubu muhataplarına ulaştırmış, aynı o zamanda orada faaliyet yürüten şahıslarla görüşerek elde ettiği bilgilerle 11 Nisan 1920'de Trabzon'a dönmüş, getirdiği bilgileri, 3.Fırka Kumandanı Rüştü rapor halinde 15.Kolordu Komutanı Karabekir'e sunmuştur⁵⁰.

Bahsi geçen rapora göre⁵¹, Azerbaycan'da birisi İttihatçılar, diğeri Anadolu hareketi paralelinde duran iki grup mevcuttu. Halil paşa, Küçük Talat, Baha Sait, Komiser Tahsin, bazı zabitan, iki doktor'dan müteşekkil birinci grup "İttihad ve Terakki prensiplerinin tesbit eylediği milliyet düsturları dahilinde çalışmakta" ve baştaki Azerbaycan hükümetiyle iyi ilişkiler içerisindeydi. Dr. Fuat Sabit, Yüzbaşı Yakup, İhtiyat Zabitlerinden Süleyman'ın yer aldığı grup, "bila kayd-ü şart Türkiye'nin halasına matuf bir gaye takip eylemekte..., gayelerinin husulü için Bolşeviklerle teşrik-i mesaiyi elzem görmekte(y)diler. Bu grup Bolşevikler nezdinde pek ziyade mazhar-ı itimad olmuş" durumdaydı.

Mektupları Halil Paşa ve Nuri Paşa'ya ulaştıran Mülazım İbrahim Efendi, bilahare Dr. Fuat Sabit'le görüşerek Türkiye'nin durumunu ve izlenmesi gereken politikaları anlatmıştır. Dr. Fuat Sabit de, arkadaşlarıyla görüştüğten sonra, Halil paşa grubuyla "Bolşevik siyaset-i umumiyesine nazaran teşrik-i mesai eylemeleri lüzumunu anlatmaya karar vermişler ve bilahare Halil Paşa grubunun da muvafakatnamesini" almışlardı.

İki grubun müşterek toplantısında Bolşeviklerle birlikte çalışmanın dışında "İngiliz siyasetinin pek ateşin mürevvici olan Azerbaycan

⁵⁰ Karabekir, **a.g.e.**, 1302-1308

⁵¹ Rapor için bkz. Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:3, s.1302-1308

hükümet-i hazırasını en az bir müddet zarfında yıkmak ve Bolşeviklerle anlaşacak bir hükümeti re's-i kâra çıkarmak” kararı alınmıştır. Aynı zamanda somut teşkilatlanmaya gidilmiş, öncelikle Halil Paşa, Dr. Fuat, Süleyman, Erkan-ı Harp Mustafa, Baha Sait ve Süleyman Beylerden müteşekkil bir komite (raporun devamında komitenin adı ‘Türk Komünist Fırkası’ olarak açıklanmış) belirlenmiş, ardından Komite’ye bağlı şubeler düzenlenmiştir. Erkan-ı Harp Yüzbaşı Mustafa, Baha Sait, Süleyman, Yakup ve üç de Rus Bolşeviği’nden oluşan “Hareket Şubesi”, Şefliğini Dr. Fuat’ın yapacağı ve bir gazete çıkarması planlanan “Neşriyat Şubesi” ve Zor mutasarrıfı Salih Zeki Bey şefliğinde “Propaganda Şubesi” kurulmuştur.

Bu komite Bakü’de bulunan, “Kızılordu’ya mensup komite” ile görüşerek izlenecek hattı belirlemiştir. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’a girişi ancak “Türk Komünist Fırkası”nın talebine bağlanmıştır. Bu “Azerbaycan’ın Kızıl Ordu’nun tahakkümü altına girerek ezilmesi korkusundan” kaynaklanmaktaydı. Ancak yardımsız girişilecek bir ihtilalin başarısızlık ihtimali düşünülerek, gerekli görülmesi halinde Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’a girmesi olanaklı kılınmıştı. Gerek Rus ve gerekse Türk komitesinin muvafakatı üzerine Halil Paşa’nın ihtilal ordusunun emir ve kumandasını yüklenmesi münasip görülmüştür.

Türk Komitesi, “Türklerin Bolşevik inkılabının hakiki mürevviçleri oldukları” ve gerekirse Bolşeviklere yardım edebilecekleri kanaatini verebilmek için, Ermenistan’ın “Bolşeviklik namına” Türkiye tarafından işgalini uygun buluyordu. Bolşeviklik namına yapmak, meselenin dünya kamuoyunda Türklere karşı tepki doğurmasını önleyecek bir tedbir olarak düşünülüyordu.

“Azerbaycan hükümet-i hazırası mevki-i iktidarda kaldıkça Azerbaycan’dan Türklük namına bir müzaheret ve muavenet beklemek faidesiz olacaktır” ifadelerini içeren Rapor, Azerbaycan’daki genel durumu da hareket için uygun görüyordu. Rapora göre, “Azerbaycan efkar-ı umumiyesi” hükümetin aleyhindeydi ve “Bolşevikliğe karşı büyük incizap göstermekteydi.” Tereddüt uyandıran husus, 1918’de Os-

manlı Ordusu Bakü'ye girmeden önce “Ermenilerin Bolşevik namı altında Bakü'yu talan ve katliam”ının yeniden yaşanacağına dair korku olarak belirtilmiş, ancak Bolşevik komitelerin halkı tatmin noktasında yürüttüğü çalışmalarla bunun aşılabildiği eklenmiştir.

Raporda geçen, Azerbaycan'da artık Türkiyeli zabitanın orduya kabul edilmediği, müracaatların bir şekilde reddedildiği, bunun da Türk zabitanının orduyu ele geçirme korkusundan kaynaklandığı bilgisi, Azerbaycan hükümetinin Türkiyeli Zabitanıdan duyduğu tedirginliğin sonucuydu.

Mülazım İbrahim Efendi, aynı zamanda “Heyet-i Temsiliye”ye sunulmak üzere “Türk Komünist Fırkası” (TKF)⁵² imzalı bir mektup getirmişti. Mektupta⁵³, Azerbaycan hükümetinin İngiltere'ye “alet” olmayı sürdürdüğü, zaman kazanmak için Moskova'ya bir heyet göndermişse de, bunun İngiliz taraftarlığında değişiklik anlamına gelmediği, halkın Azerbaycan'ın kurtuluşunu Türkiye'de gördüğü halde, hükümetin bunu sarsmak için “Türkiye'nin ümitsiz bir vaziyette” olduğu propagandası yaptığı gibi hususlar üzerinde durduktan sonra, iki yoldan bahsedilmişti; İlki Sovyet Rusya ile uyuşacak solculardan mürekkep bir hükümeti iktidara getirmek ve böylece “Sovyet esaslarının kansız ve sarsıntısız” tatabikini sağlayacak bir “intikal” devresi ya-

⁵² Esasen söz konusu Türk Komünist Fırkası, klasik manada bir komünist partisinden ziyade, Azerbaycan'daki Türkiyelilerin, Anadolu'ya yardımı ulaştırmak amacıyla, Azerbaycan'daki yönetimin Bolşeviklere geçmesi için kurdukları bir oluşumdur. Nitekim bu durum, kısa sürede açığa çıkmıştır. Akıbeti, Temmuz 1918'de kurulan “Türkiye Komünist Teşkilatı” (TKT) nin lideri Mustafa Suphi'nin, 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye gelişiyile belirlenmiştir. Azerbaycan Komünist Partisi ve Rusya Komünist Partisi'nin desteğiyle teşkilatlanma çalışması başlatan Suphi, söz konusu Türkiye Komünist Fırkası (TKF) ile de ilişkiye geçmiştir. Ancak “kısa sürede bu partinin komünistlikle ilgisi olmadığını görmüş ve İttihatçıları tasfiye ederek partiyi ele geçirip, Bakü'de yeniden yapılandıracağı teşkilatına katmıştır.” Suphi İttihatçıları tasfiye ederken, TKF içindeki bazı kadroları da tarafına kazanmıştır. Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, “Türkiye Komünist Teşkilatı”nın kuruluşu için bkz.s.49 vd., “Türk Komünist Fırkası”nın sonu için bkz. s.85 vd.)

⁵³ Mektup için bkz. Karabekir, **a.g.e.**, cilt: 3, s.1308-1316

ratmaktı. Bu yolun gerçekleşmesi arzulanmakla birlikte, gecikmesi halinde, ihtilal yönteminin devreye sokulması ikinci alternatif olarak gösterilmişti. Orduda, Türkiyeli zabıtlere karşı olumsuz bir tutum şekillendiği TKF'nin mektubunda da yer almış, Harbiye Nezareti'nde "bir çok Rus ve Gürcü zabitanı" olduğu, "bunların çok defa sadakatsizlikleri ve düşman tarafına firarları görülmesine rağmen kendilerine bizim Türk zabıtlere de iyi bir mevki bahşedilmektedir" ifadeleri kullanılmıştır.

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal'in, 26 Nisan 1920'de Lenin'e gönderdiği mektup, Kızılordu'nun Azerbaycan'a girişinden hemen önce, Anadolu hareketinin tutumunu en üst düzeyde ortaya koyması bakımından şu ana kadar yapılan izahatı tamamlamaktadır. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Sovyet Hükümeti'ne Birinci Teklifnamesidir" başlığıyla gönderilen mektubun, Azerbaycan'ın bolşevikleştirilmesi taahhüdünü içeren ikinci maddesi, şöyleydi; "Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine askeri hareket yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla, Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekate başlamasını temin ederse, Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine askeri hareket icrasını ve Azerbaycan hükümetini de Bolşevik devletler zümresine dahil etmeyi taahhüt eyler"⁵⁴.

Kazım Karabekir merkezli resmi yazışmalardan açıkça görülen husus, Azerbaycan milliyetçilerinin şikayet ettiği şahıslardan bir kısmının doğrudan, bir kısmının da dolaylı olarak Anadolu hareketiyle bağlantılı olduğudur. Dr. Fuat Sabit'in grubu hiyerarşik ilişki içerisinde Anadolu hareketine bağlıyken, Halil Paşa ile anılan grup için böyle bir hiyerarşik ilişkiden söz edilemez. Bununla birlikte, Halil Paşa ile Anadolu hareketi arasında başka bir düzeyde de olsa bir ilişkinin bulunduğu, belli bir bilgi akışının gerçekleştiği ve neticede genel itibariyle

⁵⁴ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt:8 (23 Nisan – 7/8 Temmuz 1920), s.114

Azerbaycan bağlamında Anadolu hareketinin öngördüğü politik hat-
tın çerperinde durduğunu söylemek mümkündür. Azerbaycan milli-
yetçilerinin eleştirdikleri isimlerin yürüttüğü politika ile Anadolu ha-
reketinin Azerbaycan politikası arasında yadsınamaz bir paralellik
mevcuttur. Anadolu hareketinin Bolşeviklerle işbirliği arzusu ve bu
bağlamda Azerbaycan hükümetini devreden çıkarma politikası, Kara-
bekir'in aktardıklarından ve Mustafa Kemal imzasıyla Lenin'e gönde-
rilen mektupta açıkça bellidir. Bu itibarla, Azerbaycan Halk Cumhu-
riyeti'nin Milli Emniyet Genel Müdürü Naki Keykurun'un, Karabe-
kir'in yazdıklarından, kendisini Anadolu hareketinin temsilcisi sifa-
tıyla sunanlardan ibaret bir çıkarımda bulunması ve "yapılan fenalık-
lardan Ankara hükümeti habersizdir" sonucuna varması izaha muh-
taçtır. İstiklal Mahkemesindeki yargılama sırasında, Nail bey'in,
"Azerbaycan Cumhuriyetini yıkmakla" itham edilmesine, dönemin ik-
tidar – muhalefet çekişmesi ekseninde şekillenen siyasal atmosferinin
ötesinde anlam biçmek, Ankara hükümetini bolşevizasyon sürecinin
dışında tutmak, mevcudu açıklamaktan uzaktır⁵⁵.

Sonuç

Müslüman dünyanın ilk bağımsız cumhuriyeti olan, Azerbaycan
Halk Cumhuriyeti 27 Nisan 1920'de noktalanın bağımsızlık süreciyle,
tarihe kısa ama özgün bir deneyim bırakmıştır. 20. Yüzyıl dünya poli-
tikasını şekillendiren ana aktörlerden birisi olacak Sovyetler Bir-
liği'nin ve diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerin-
den şekillenen yeni Türkiye'nin kuruluş sürecine eşlik etmesi, ona öz-
günlük katan boyutlardan birisidir.

Rusya İmparatorluğu coğrafyasında esen Bolşevizm rüzgarına
karşı, varlık mücadelesine girişen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Kaf-
kasya'ya yansıyan dünya dengelerinden yakından etkilenmiştir. Bi-
rinci Dünya Savaşı ardından Osmanlı Devletinin maruz kaldığı işgal
dalgasına karşı ortaya çıkan Anadolu hareketinin mücadele ettiği güç-
lerle, Bolşeviklerin karşısına çıkan güçlerin benzer bir ittifak sistemi

⁵⁵ Keykurun, **a.g.e.**, s.137

içerisinde yer alması, bu iki aktörü yakınlaşmaya ittiği ölçüde, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni sıkıştıran dengenin yolu açılmıştır.

Bolşevizasyonu, içten ziyade dışarıdaki müdahalelerin sonucu olarak değerlendiren Azerbaycan milliyetçileri, Sovyet Rusya'nın Kızıldordu vasıtasıyla Azerbaycan'a müdahalesi sürecinde, içeride uygun ortamın sağlanması, rızanın üretilmesi noktasında özellikle "Türkiyeli zabitan"ın rolünü vurgulamış, "Türkiyeli zabitan"ı, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinde hayati katkı sunduğu gerekçesiyle derin bir hayal kırıklığıyla anmışlardır. Ancak bunların takındıkları tutumla, Türkiye'nin kurumsal politikası arasındaki bağ muğlak bırakılmış, mesele daha ziyade söz konusu şahısların şahsi kapasiteleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada, Azerbaycanlı milliyetçilerin konuya dair yaklaşımları, yayınları merkeze alınarak sergilendikten sonra, Anadolu hareketinin Azerbaycan ve Bolşevik harekete ilişkin temel politikası ortaya konulmuştur. Böylelikle, "Türkiyeli Zabitan"ın eleştirilen tutumuyla, Anadolu hareketinin politikaları arasında paralellik kurulup kurulmayacağını açığa çıkaran bir zemin yaratılmıştır.

Anadolu hareketi, Bolşeviklerle doğrudan ilişki kurabileceği bir yapıyı hedeflemiş, politikalarını bu minvalde şekillendirmiştir. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı, Kafkaslarda kendisiyle Bolşevikler arasında bir "Kafkas Seddi" kurma politikasıyla ilişkilendirmiş, bunu büyük tehdit olarak görmüş, engellenmesini varlık yokluk sorunu saymıştır.

Azerbaycan'daki hükümeti, İngiltere'ye yakın bir politika izleyen, Anadolu'daki mücadeleye uzak duran, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin bir araya gelmesine hoşnut bakmayan, yardımcı olmaktan kaçınan bir konumda görmüştür.

Veriler Azerbaycan'da faaliyet gösteren "Türkiyeli Zabitan"ın, Azerbaycan milliyetçileri tarafından eleştirilen tutumuyla, Anadolu hareketinin politikaları arasındaki paralellliği gösterecek niteliktedir.

Söz konusu şahıslardan bir kısmı doğrudan Anadolu hareketiyle hiyerarşik bir bağ içindedir. Diğer kısmı teşkil eden İttihatçılar için ise bu tarz bir hiyerarşi söz konusu değildir. Ancak bunların dahi, Anadolu hareketinin temel politik yöneliminin uzağında kalmadığı, hatta 27 Nisan 1920'ye giden evrede, Azerbaycan'daki yönetimi devirmek için diğerleriyle birlikte ortak örgütlenmeye gittikleri anlaşılmaktadır.

Anadolu hareketinin politikasını şekillendiren temel motivasyon, işgali sona erdirecek imkanlara ulaşma arzusuuydu. Sovyet yardımı, işgal karşıtı mücadelenin umut bağladığı önemli bir enstrümandı. Azerbaycan'daki Müsavat'ın ağırlık teşkil ettiği yönetimin devrilmesiyle, Azerbaycan'ın bağımsızlığı arasında bir ilişki kurulmamıştır. Bolşevizasyon, salt bir rejim değişikliği olarak algılanmıştır. Bolşevizasyon süreci ardından, Sovyet Rusya elçisi mevcutken, Ankara'ya Azerbaycan adına da elçi atanması, Azerbaycan'ın bağımsız statüsünün devamını gösteriyordu. Dolayısıyla Anadolu hareketinin politikasını, Azerbaycan'ın bağımsızlığını yok etme niyeti bağlamında değerlendirmek yanlıştır. Sonraki süreçte Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'daki süreci yerli Bolşeviklerin ötesinde, doğrudan Moskova'dan yönlendiren politikası, meseleyi rejim değişikliğinin ötesine taşımıştır.

Kaynakça

- Akşin, Sina, "Milli Mücadele ve İstanbul Hükümetleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985 içinde, s.1176-1183.
- Aslan, Betül, **Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920 – 1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2004.
- Aslan, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:8 (23 Nisan – 7/8 Temmuz 1920), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- "Azerbaycan Ordusu Hakkında", **Odlu Yurt**, Cilt:3, Sayı: 28 (28 Mayıs 1931), s.83-87.

- Akpınar, Yavuz – Türkyılmaz, Selçuk – Özkaya, Yılmaz, **Yeni Kafkasya 1924-1925**, I, II, III, IV. Cilt, Teas Yayıncılık, İstanbul, Şubat 2018
- Bala, Mirza “Takvim Nasıl Yazılıyor? 27 Nisan İstilasını Münasebetile”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:18 (Nisan 1936).
- Bala, Mirza, “Bakü Yollarında”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:11 (Eylül 1935), s.296-303.
- Bala, Mirza, “Cemal Paşa”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.275-278.
- Bala, Mirza, “On Beş Yıl Evvel”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:6 (Nisan 1935), s.164-167.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova hatıraları (21.11.1920 - 02.06.1922): Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Deutscher, Isaac, **Troçki**, Çeviri: Rasih Güran, Ağaoglu Yayınevi, İstanbul, Nisan 1969.
- Jaschke, G. “Maverayı Kafkasya – Kızıl Rus İstila Siyasetinin Bir Örneği”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:13-14 (II.Teşrin – I.Kanun 1935), s.379-387.
- Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, cilt: I, II, III, Emre Yayınları, İstanbul, Ekim 1995.
- Kazımzade, Firuz, **Transkafkasya İçin Mücadele 1917 – 1921 Türkiye – İngiltere – Rusya**, Çeviri: Cengiz İ. – Yayına Hazırlayan: Abdulhaluk Çay, Tarih – Kuram Yayınları, İstanbul, Mart 2016.
- Keykurun, Naki, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905 – 1920)**, İlke Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, Mayıs 1998.
- Mehmetzade, M.B., “İstila haberleri – Komünistler ve İstiler”, **Odlu Yurt**, Cilt:3, Sayı:2 (27) (27 Nisan 1931), s.55-59.
- Mehmetzade, Mirza Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Aralık 1991.

- Mirza, “Komintern ve Azerbaycan”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.279-282.
- Mirza, “Komintern ve Azerbaycan”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.279-282.
- Resulzade, Mehmet Emin, **Asrımızın Siyavuşu**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1989.
- Resulzade, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Kefiyeti-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, Yayına Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, 1990.
- Rüstembeyli, Şefi, “27 Nisan 1920 Hatırası”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Cilt:2, Sayı:16 (Nisan 1933), s.181 – 186.
- “Rüstembeyli Şefi” maddesi, **Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası**, (Baş Redaktör: Yaqub Mahmudov), Cilt: 1, Lider Neşriyat, Bakı, 2004.
- Sorgun, Taylan, **Halil Paşa İttihat Ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1997.